

SZILÁGYI GÁBOR

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 153–158.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.153-158

www.aetas.hu

A létező nem működik, működő pedig nem létezik?

Rainer M. János: *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században. Budapest: Osiris, 2023. 285 oldal*

Minden bizonnyal sokan ismerik a viccet, amely arra kérdez rá, mi is a különbség a létező és a működő szocializmus között – erre volt a válasz, hogy a létező szocializmus nem működik, működő szocializmus pedig nem létezik. Ehhez kapcsolódva e sorok írójában egy személyes élmény idéződik fel: talán 2006 elején lehetett, hogy Kornai János a Mathias Corvinus Collegiumban járt akkoriban megjelent visszaemlékezésükötete¹ apropóján előadást tartani. Egy hallgatótárs megkérdezte a professzort, mi a véleménye az idézett viccről. Kornai nem ismerte a poént, meg is lepődött rajta, majd kifejtette: tévedés azt állítani, hogy a létező szocializmus ne működött volna, hiszen például 1989 őszéig minden munkavállaló megkapta a fizetését stb., tehát mint egy rádió, amely rendre serceg vagy elhalkul, működött, csak rosszul. Ez az emlék merült fel Rainer M. János legújabb kötetét forgatva, ő ugyanis alapvetően azt vizsgálja, milyen elméleti megoldási kísérletek születtek e rossz működés orvoslására a létező szocializmus évtizedei alatt Magyarországon – ezek összességére használja az „újratervezés” kifejezést.

A szerző elemzését az értelmezési keret definiálásával kezdi, igen szabatos, igényes módon, határozott kontúrokat húzva a terminológiát és a vizsgálat tárgyát illetően.

Ennek fényében némileg meglepő, hogy – mondhatni, ugyanekkora szuverenitással – könyvében nemesgyer át is lép a lefektetett határokon. Két szembeszökő példát lehetne ezzel kapcsolatosan említeni. Egyrészt Rainer álláspontja a vizsgált jelenség, azaz 1989/90 előtt létezett politikai-gazdasági-társadalmi rendszer megnevezését illetően egyértelműnek látszik, hiszen – alapvetően éppen Kornai Jánosra hivatkozva – a „szocializmus”, illetve „szocialista rendszer” kifejezések mellett teszi le a garast, mondván, miért ne lenne alkalmas az értelmezésre az a fogalom, amelyet e rendszer maga alkotott saját magára. Ehhez képest már a következő oldalakon feltűnik a „szovjet típusú rendszer” kifejezés, amelyet Rainer mintha csere-szabatosnak tekintene az elvleg helyesnek tételezett változattal, miközben a két fogalom egymáshoz való viszonyát nem írja le. A másik példa a vizsgálat tárgyának elvi leírásával, valamint gyakorlati megvalósításával kapcsolatos. A szerző értelmezésében „Újratervezésem [sic!] jellegzetesen kritikai értelmiségi tevékenység. [...] nem követem a javaslatokat a tervhivatal, a kormány és a pártközpont cigarettafüstös tárgyalótermébe”. (16–17. old.) Ehhez képest az 1960-as évek elején szovjet kezdeményezésre (nyomásra?) elkészített húszéves távlati tervről szóló javaslatok kapcsán igen behatóan leírja a legfelső politikai vezetés által azokra adott választ, így az MSZMP Politikai Bizottsága több ülésének vitáját is idézi. (85–92. old.) Szögezzük le: egyáltalán nem hiba, hogy ezt

¹ Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Budapest: Osiris, 2005.

teszi, de rávilágít arra, hogy a bevezetőben igen határozott módon lefektetett kereteket következtetéseinek levonása érdekében helyenként mintha maga is szűknek, netán áthághatóknak érezné.

A leírtakból következik, hogy érdemes elmélkedni a kötet címéül választott fogalom, az „újratervezés” mineműségén is. Szabatos definíciót a korábban idézett fordulaton túl – tehát hogy Rainer kritikai értelmiségi tevékenységként tekint rá – nemigen találunk a könyvben. Leginkább a következő fejtegetés tekinthető ilyennek: „Hogy egy-egy elképzelésre kiterjeszhető legyen a szocializmus újratervezésének fogalma, olyan szövegekre van szükség, amelyek a szocializmust az archetípusból kiindulva projektként, rendszerparadigma alapján szemlélték. Amelyek a rendszer egésze, a rész és az egész közötti kapcsolatok perspektívájából vizsgálták tárgyukat még akkor is, ha konkrét javaslatokat egy területre korlátozták.” (17. old.) Ehhez még egy fontos adalék: „Újratervező értelmiségieknek [...] csak azokat tekintem, akiknek gondolatai nyilvánosságra kerültek.” (17. old.) Végül két elhatárolás említendő: egyrészt a fentebb már idézett kitétel, amely szerint a hatalom oldaláról jövő esetleges reflexiók, a politikai vezetés által kezdeményezett rendszerkorrekciós tevékenység kívül esik az újratervezés Rainer által használt fogalmán, ahogy nem tárgyai a könyvnek az értelmiségi viták vagy éppen a vonatkozó hivatalos pártállásfogalások által kiváltott „hétköznapi diskurzusok” sem.

E szerzői attitűd felveti azonban azt a kérdést, nem szabja-e túl szűkre vizsgálódása határait. Ahogy már említettem, egy-egy esetben maga a szerző sem tartja be a maga számára megszabott korlátokat. E sorok írójának benyomása szerint máskor is lehetett volna nagyvonalúbb a teljesebb összkép érdekében. A szocializmusról alkotott kép, bármennyire is a tervezés oldala felől közelíti meg a témát Rainer, a korszakban nagyrészt – sőt, egyes esetekben teljesen – ideológiai kategóriának számított, az ideológiát pedig a rendszer hatalmi kérdésként

kezelte. Aki tehát rendszerparadigma szintjén közelített a szocializmushoz, és így kívánt valamiféle átfogó korrekciós javaslatokat megfogalmazni, mégpedig a nyilvánosság előtt, annak mindvégig számítania kellett arra, hogy gondolatai a hivatalos ideológia – és annak hétköznapi „lecsapódása”, a cenzúra – szűrőjén esetleg fennakadnak. Ebből adódik, hogy rendszerszemléletű korrekciós program megfogalmazása az idő előre haladtával egyre inkább a diktatúrával szemben kialakuló ún. második nyilvánosságban volt lehetséges. Aki a hivatalos nyilvánosságban kívánt továbbra is megszólalni, annak meg kellett találnia azt a szintet, amelyen gondolatait még nem ítélték ideológiai szempontból veszélyesnek, innen pedig tulajdonképpen egyenes út vezetett a Rainer által is gyakran használt kifejezéssel technokratának nevezhető megközelítésmódig, amely – legalábbis a kimondott gondolatok dimenziójában – nem foglalkozott a rendszer egészének problémáival, azaz nem vitatta az alapvető kategóriákat.

E kérdés kezelésére talán alkalmas lehetett volna, ha a szerző lemond arról, hogy csak a korabeli nyilvánosság számára elérhető szövegeket vizsgál. Nem lett volna feltétlenül szükséges a tervhivatal vagy a pártközpont cigarettafüstös tárgyalótermeibe „behatolni”, de az ott elhangzottakról készült jegyzőkönyvek mellékleteiben, előkészítő anyagaiban stb. megtalálhatók olyan gondolatok, amelyek egy virtigli értelmiségi íróasztalán, kutatási tevékenység nyomán keletkeztek. A rendszer – ahogy erre Rainer is utal több helyütt – alkalmanként maga is partner volt abban, hogy befogadja az újratervezés egyes eredményeit, ennek jele különféle munkabizottságok, munkaközösségek, illetve konzultatív testületek (mikor hogyan neveztek őket) felállítására. Nem kizárt, hogy az ott helyet foglaló értelmiségiek nyilvánosság számára nem megfogalmazott, de kritikus, intellektuális tevékenység nyomán elkészített írásai gazdagították volna Rainer kötetét. Példaként megemlíthető, hogy Pál László, a Németh-kormány ipari államtit-

kára, aki korábban az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság számítástechnikával foglalkozó főosztályvezetője és az intézmény párttitkára volt, a 2000-es évek végén úgy emlékezett, az OMF-ben egy Vecsenyi János vezette kutatócsoport (tagjai között Lengyel Lászlót, Tardos Mártont, Soós Károly Attilát és Andics Jenőt említette) az 1980-as évek első felében készített egy tanulmányt *Az innováció társadalmi-gazdasági feltételei* címmel, amely már a *Fordulat és reform* gondolatait előlegezte.² Nyilván nem ez volt az egyetlen fórum ilyen jellegű elképzelések benyújtására, gondoljunk csak a Pulai Miklós körül szerveződő különféle gazdaságpolitikai grémiumokra. Rainer elemzése ilyen művek bevonásával esetleg arra is kiterjedhetett volna, hogy e „technokraták” publikált és publikálatlan írásainak egybevetésével milyen megállapítások tehetők részben saját valóságos gondolataikra, részben a cenzurális viszonyokra vonatkozóan. Ennek elmárása óhatatlanul oda vezetett, hogy a szöveg alapján a rendszertől távolságot tartó, sőt azaz szembehelyezkedő, a hazai „második nyilvánosságban” vagy Nyugaton publikáló szerzők gondolatai a többiekhez képest egyfajta *the best and the rest* pozícióban állnak előttünk.

Mindez átvezet ahhoz az alapkérdéshez, hogy ki számít Rainer M. János szemszögéből újratervezőnek, tehát a kötet címében említett tevékenység végzőjének. Erre vonatkozóan sem ad a szerző konkrét definíciót, tehát némi tautológiával az következne az általa leírtakból, hogy aki az újratervezés mint tevékenység keretfeltételeinek megfelel, azaz gondolatait a nyilvánosság előtt publikáló, rendszerben gondolkodó értelmiségi. A szöveget végigolvasva kitetszik, hogy e kategórián belül kialakíthatók alcsoportok, ilyenek a „revizionista újratervezők” (62–63. old.), a „hivatásos újratervezők” (83. old.) vagy „az újratervezés önkéntesei” (92. old.). A bevezetőben említett kritériumok viszont mintha

egyetlen alcsoportra sem illenének problémamentesen. A revizionistákról, azaz az 1956-ot megelőző időszak alapvetően Nagy Imréhez igazodó társadalomtudásairól Rainer maga írja, hogy kiérlelt programjuk tulajdonképpen nem volt, abba kellett hogy kapaszkodjanak, amit ők az általuk egyébként egyáltalán nem ismert jugoszláv politikai-gazdasági-társadalmi gyakorlatról tudni véltek, az pedig inkább sejtéseken alapult. Így újratervezésre irányuló javaslatok is alapvetően megrekedtek az 1953-as kormányprogram szintjén, nem véletlen, hogy a forradalom alatt sokáig (végig?) alapvetően sodródtak az eseményekkel. A „hivatásos” újratervezők, vagyis az Országos Terhivatal munkatársai – elemzett „műveik” tanúbizonyossága szerint – nem voltak képesek rendszer szinten gondolkodni, hiszen ahogy a szerző is kimutatja, a felkérésre készített hosszú távú tervek nem voltak mások, mint húsz évre kivetített öt éves tervek. Kádár János, Marosán György, Gáspár Sándor, Friss István és más politikusok idézett reflexióiból is kiténik, hogy már az akkori politikai vezetés is tisztában volt azzal, mennyi előfeltélt nem vettek figyelembe az újratervezés „felkentjei” munkájuk során (ebből legfeltűnőbb a demográfiai helyzet várható alakulására vonatkozó megfontolások hiánya). Ennek alapján a „hivatásos újratervezők” a későbbi „technokraták” szintjét is csak alulról karcolták. A roppant találó minősítéssel megjelölt alcsoport, „az újratervezés önkéntesei” pedig az 1960-as évek frizsiderszocializmus-vitájának résztvevői, akik között a kötet szerint azért előfordul olyan, aki nem illik a bevezetőben felvázolt értelmiség-képhez (például „lámpagyári dolgozó” vagy „ifjúsági felügyelő”). Úgy tűnik, mintha az 1956-ot megelőző évek „revizionistáitól”, azaz egy filozófus-közgazdász-szociológus körtől kis kitéréssel már az 1960-as évtized végére ismét egy filozófus-közgazdász-szociológus csoport vizsgálatához jut el a szerző;

² Pál László-interjú. Készítette Voszka Éva 2007–2008-ban. Veritas Történetkutató Inté-

zet és Levéltár – Oral History Archívum, 886. sz.

az utóbbiak munkáit az 1980-as évek végéig követi.

E szemlélettel a bevezető ismeretében nagyjából egyet is lehet érteni, talán két kiegészítéssel. Az egyik voltaképpen annak az észrevételnek a megismétlése, amelyet fentebb a hivatalos nyilvánosságból kilépők és az azon belül maradók tárgyalásának arányáról tettünk. Másrészt az 1980-as évek második felére nézve talán érdemes lett volna a vizsgálatot a jogászokra is kiterjeszteni. Kulcsár Kálmán, Kílényi Géza, Sárközy Tamás és munkatársaik nyilván nem kérdőjelezték meg a rendszert, és a retorika szintjén megmaradtak a hivatalosság által engedélyezett kereteken belül, *Előkonceptió* néven emlegetett belső vitaanyaguk mégis megvetette az alapját a rendszert kikezdő, majd megváltoztató jogszabályi, illetve államszervezeti módosításoknak.³

Rainer diskurzuselemzésnek szánta szövegét, ennek megfelelően nagyjából kronológiai rendben, az 1945-ös helyzettől kiindulva a rendszerváltás előestéjéig publikált írásokat, azok egymásra való reflexióját elemzi hét hosszabb fejezeten keresztül. A kötet dikciója eléggé sűrített, tárgyára összpontosító, a korszak politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti háttérét alapvetően ismertnek tételezi. Ennek megfelelően kitetszik, hogy a mű elsősorban a szakmai, esetleg az átlagnál jóval olvasottabb, fokozottan érdeklődő laikus közönségnek szól.

A szerző kronologikus kiindulópontja 1945, ezzel összefüggésben alapvetően azt vizsgálja, milyen reális gondolati alternatívák léteztek a szocializmus tág értelemben vett kategóriáján belül az „archetípussal”, a „szovjet típusú rendszernek” nevezett jelenséggel szemben. Ilyen alternatívának tekint minden olyan gondolkodási paradigmát, amely valamilyen szinten a marxizmusra

reflektál, így többek között a kereszténydemokraták társadalmi tanítását (amelyet akkoriban valóban gyakran emlegettek keresztényszocializmusnak; ez az elnevezés mára mintha visszaszorult volna), Németh László minőségszocializmusát vagy a Jászi Oszkár nevével fémjelvezhető liberális szocializmust is.

A következő gyűjtőpont 1956, amelyhez kapcsolódva az ún. revizionisták elképzeléseit éppúgy vázolja, ahogy megkísérli a forradalmi követelésekből, Németh László cikkeiből, a budapesti munkástanács röplapjából, illetve a Kovrig Béla által az Egyesült Államokban emigránsok között készített felmérésből leszűrni a forradalom támogatóinak szocializmusképét (vagyis a „friziderszocializmus”-vita ismertetéséhez hasonlóan itt is túllép a maga által megszabott kereteken, hiszen Kovrig munkássága nem korlátozódott értelmiségi adatközlőkre). A fejezet legfontosabb tézise talán az, hogy 1956 forradalmi szocializmusképe legtisztábban Bibó Istvánnak a forradalom leverése után írt, *Az 1956 utáni helyzetről* című tanulmányában körvonalazódik.

Az 1960-as évek elejének a korabeli szovjet politika hurráoptimizmusa („utolérni és túlszárnyalni”) által meghatározott légkörét a már bemutatott húszéves távlati terv, valamint a friziderszocializmus-vita tündöklésével és bukásával mutatja be a szerző. Munkájának valódi súlypontja viszont alapvetően ezután következik, hiszen a kronológiai láncolat az 1960-as évek közepétől lesz folyamatosan egészen az 1980-as évek végéig. Legyen szó a *Valóság* elidegenedés-vitájáról vagy Liska Tibor „piaci szocializmus”-elképzeléseiről, a Bence György – Kis János – Márkus György-féle „*Überhaupt*”-ról (a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című kötet közkeletű, rövid megnevezésével élve) vagy a

³ Kílényi Géza – Kulcsár Kálmán – Sárközy Tamás: Javaslat az államszervezetnek a gazdasági reformmal összefüggésben való átalakítására, különös tekintettel a kormányzati irányításra (előkonceptió, vitaanyag). In: *Az Igaz-*

ságügyi Minisztérium iratanyaga a kormányzás, a társasági jog és a tulajdonjog területén 1987–1990 májusa között. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2019. 13–316.

gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatos, az 1960-as, majd az 1980-as években több hullámban folyó vitákról, Rainer elemzéseinek igényessége, témaismerete vitán felül áll, a szerző az általa bemutatott műveknek értő olvasója, aki a megjelenés kontextusát is helytállóan vázolja fel.

Mindenekelőtt talán az a tézis érdemel figyelmet, amely leszögezi: a szocializmus újratervezése 1968. augusztus 21., tehát a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai intervenciója után is napirenden maradt. Ennek alapján Rainer meggyőzően érvel amellett, hogy a szocializmus mint vízió több visszaemlékezés vagy közkeletű értelmiségi értékítélet ellenére még vonzó tudott maradni ezt követően is. Véleménye szerint sokkal fontosabb volt az 1973-as ún. „filozófusper”, tehát a Hegedüs András, Heller Ágnes, Vajda Mihályt és munkatársaikat megbélyegző pártállásfoglalás. Ha ez így van, akkor talán érdemes lett volna egy kicsit nyitni a perspektíván. Rainer az 1960-as évek jellemzősekor szentel egy alfejezetet a „társági újratervezők”-nek, tehát a hazai gondolkodásra hatást gyakorló csehszlovák és lengyel szerzőknek (Karel Kosík, Jacek Kuroń, Leszek Kołakowski stb.), rájuk viszont értelemszerűen nem vonatkozhat az 1973-as filozófusper mint korszakhatár, hiszen az csak a magyar értelmiségre volt hatással. „Hungarikum” volt tehát, hogy 1968. augusztus után is folytatódott a gondolkodás egy a hivatalostól eltérő, „tisztább” szocializmusról? Vannak jelek, amelyek arra utalnak, hogy nem – gondoljunk például Rudolf Bahro NDK-beli másként gondolkodó munkásságára. Talán érdemes lett volna az 1968 utáni helyzetet is illusztrálni némi nemzetközi, de legalábbis regionális kitekintéssel, akkor egyértelműbben kiderülhetne, mennyire volt jellemző az újratervezés jelenléte a „létező szocializmus” többi országában.

Az 1980-as évek folyamatait tárgyaló szövegrész két szempontból figyelemre-méltó. Egyrészt kapcsolható a rendszerváltás történetírásához annyiban, hogy rámutat: a döntően ott tárgyalt fontos, program

jellegű dokumentumok (*Fordulat és reform; Társadalmi szerződés; Lakiteleki nyilatkozat* stb.) nem előzmény nélküliek, minden esetben szellemi-intellektuális fejlődés nyomán születtek. Másrészt pedig meggyőzően vezeti le Rainer azt a folyamatot, amelynek során a szocializmus mint gondolati kategória mind a politikai elit, mind a technokrácia, mind az ekkorra már deklaráltan ellenzékivé vált egykori „újratervezők” gondolkodásából kihullott. (Ennek megfelelően elemzése megáll a rendszerváltás előestéjén, az esetlegesen 1990 után megjelent szocializmuselképzelésekről nem ejt szót.)

Mindezek után a szerzővel együtt az olvasóban is felvetődik a „mi végre?” (243. old.) kérdése, bár részben más irányultsággal. Rainer kérdésfeltevései egyrészt arra próbálnak választ keresni, miért foglalkoztak ennyire és ilyen sokáig a létező szocializmus „működővé” tételével, azaz intellektuális megalapozású korrekciójával – erre azzal felel, hogy azért, mert e tevékenységnek voltak eredményei. Kornaira hivatkozva utal arra, hogy minden felemássága ellenére a reformszocializmus is intellektuálisan koherens rendszer volt, majd hozzáteszi: a korrekcióról folytatott diskurzus maga is tágította a határokat. A szerző másrészt felveti, mi a relevanciája ma az erről való vizsgálódásnak, erre pedig úgy válaszol, hogy a szocializmus mint világrendszer hatalmi-politikai okokból 1989-ben megbukott ugyan, mint vízió azonban napjainkban is néha jelentkezik (Thomas Piketty munkásságára, illetve a politikában Bernie Sanders fellépésére utal), e jelenségek megértéséhez pedig fontos adalékokat adhatnak az elemzett diskurzusok. Ez a gondolatmenet viszont mintha némileg elmentmondásban állna a korábbi fejezetek fejtegetésével, amelyek szerint a diskurzus eredményeképpen a szocializmus mint gondolkodási kategória egyszerűen eltűnt, még mielőtt a rendszer maga megbukott volna.

Az olvasóban felmerülő „mi végre?”-kérdés némileg más. A fentebb írottakból következően inkább azt firtatja, hogy a műben tárgyalt szerzők és művek köre valóban teljes

körű képet nyújt-e a szocializmus hazai „újratervezésének” – amely Rainer szerint is szinte állandó kísérőjelensége a rendszer hazai válfajának – folyamatairól és motivációiról. A szerző elemzései igen magas színvonalúak és lényeglátóak, arról viszont, hogy az „újratervezés”-re, illetve annak végzőire az általa adott meghatározások, értelmezési keretek alkalmasak lennének, mintha maga a szerző sem lett volna meggyőződve. A recenzens megvallja, őt nem sikerült Rainer M. Jánosnak meggyőznie arról, hogy erre és

csak erre a személyi, illetve műfaji körre kelenne kiterjednie egy e témáról szóló monográfiának. Talán egy második, bővített és átdolgozott kiadás orvosolhatja az említett elhatárolási és módszertani problémákat.

Zárásképpen egyetlen megjegyzés: a kötet borítója az Erzsébet híd újjáépítésének egy mozzanatát ábrázolja – e sorok írójában a szöveg olvastán felvetődött, nem lett volna e adekvátabb illusztráció a mondanivalóhoz a Marx téri felüljáró visszabontása.